

Ахқатәи алекция

АКУЛЬТУРЕИ АНХАМҚА АИҒКААРЕИ АШЬХАРАҒЫ

«Лари-уаари хази-чхәари»
Ақсуа бызшәақнытә

Аплан:

1. Анхамқатә қстазаара ашьхарағы.
2. Дызустадаз ажәйтәтәи ақсуа? Дынхағзу деибашьғзу?
3. Ақсуаа рдунеихәақшра ареконструкция әеазышәара.

Ихәдоу атерминқәа: *ашьхара, анхамқа, аарыхра, айғкара, ашәартәдара, адунеихәақшра.*

Анхамқатә қстазаара ашьхарағы. Хыхь иааркьяғны акәзарғы иазгәақтеит ақснытәи ақсабара иамоу алшарақәа (аресурсқәа) ауағы инхара-инцыразы. Урт ирацәамзарғы иагьмақзам. Ускан азы ауағы зегь реиха ииґахыз ара иоуртә иқан. Ииґахыз зегь реиха ауағы иқстазааразы? – *ахауа, азы, алашара, ақхарра.* Урт зегь арақа, иахқәар алшоит, *имазеины, цьабаада* иоуан ақсабарақнытә. Убри азакәхап ауағы рацәак изизгәамтә иқстазаарағ абарт амағәашьарқәа иааныркыло атық.

Амала урт рыла мацарағ ихы изеиқәырхом ауағы. Ихы еқәирхарц азы уи диґахын рақхьа иргыланы дызцынхашаз *даәазәгы* (К, Маркс). Уи ихы еқәырхарц азы иаґахын иара убасғы *ахыхьчара, афатә, ашәцатәы, ахыбра.* Аха, рыцхарас иқалаз, урт цьабаада, имазеины ақсабарақнытә иоуамызт. Урт зегьы ацьабаа рыцын, *ихшыюи имәхәғеи* ирылиршар акәын. Уи азакәхап арт рыхә иаґа иґаракны изишьозғы? Уи азакәхап лассы-лассы иара ауағғы ақсабара ағақхьа ихы ахә мыцхәы иґаракны изишьо?

Ажәак ала, иманшәалан ақснытәи ақсабара ауағы арақа дґацарц азы. Иагья ауадағрақәа ацзарғы уи илшон арақа асоциалтә қстазаара айғкара, ахныкәгара (адгьыл ақәаарыхра, арахә раазара, ашәарыцара, ашьхымза анцара уб.иц.). Насғы илшон ауағы ахныкәгара арақа ақсуа культура иацанакуаз атерритория ақәаақәа дыртымцзақәа. Ажәйтәан аетнос аоныцқәа, мамзарғы аетносқәа рыбжьара аилахәаахәтра амәхак, хыхь ишазгәақтахьоу еиқш, рацәак иґбаамызт. Иалшон мағәарқәак реиґнықсахлара. Ихәаахәтуаз арақа иаґарак амшын нырцәынтәи иаауаз рақәын. Иаґах исхәоит, ақсуа ихатә цьабаала иааирыхуаз, иаґарак иара ихы иаирхәарц азакәын. ґитәыс иааирыхуаз рацәамызт. Уи иқстазаарағы атауартә аарыхра, атауартә еквивалент (ақара) иамаз ахархәара даараза имаґын. Жәйтә-натә аахыс, ацыхәтәантәи ашәышықәсақәа рқынза, ақсуа ихы шныкәигоз анатуралтә аарыхралакәын. Анатуралтә аарыхракәын уи инхамқатә қстазаара цацғәыс иамаз.

Иара *анатуралтә аарыхра* иаман еиуеиқшымыз, аха мыцхәы еидхәалаз, *ахырхартақәа, анаплакқәа* (отрасли). Урт рахьынтә ихадан: *адгьыл ақәаарыхра*

(земледелие), *арахэ раазара* (скотоводство), *ашьхымзанцара* (пчеловодство), *ашэарыцара* (охота). Рымехак тбаамзаргы иѝион арака иара убасгы аагалыхратэ наплаккэагы (амѝы аус адулара, ахахэ аус адулара, аиха аус адулара, анышэапшь аус адулара, анхамоатэ мыругакэа рыкацара, арцшзаразы аматэаркэа рыкацара, ацэа матэеи ашьапы матэеи рыкацара, ацыка хыши асапыни рыкацара уб.иц.). Ирацэамзаргы ацсуа иааирыхуаз иара изхартэ дыкан. Иара иитахызи ацсабара инатози езааигэан, еикэшэон. Ицэмачыз атехнологиакэын.

Цоуп, анатуралтэ аарыхра имариоу, зылцшэа мачу, насгы мыцхэы ацэабаа зтахыу формоуп хэа ипхэазоуп иахья. Аха уи иахья! Ихаоскэахыоу азкышыкэсакэа рхаан анатуралтэ аарыхрада ауаоы ихы изекэырхомызт, изацдомызт лцшэала уи егыз аѝыц аарыхратэ технологиакэа. Насгы иагья имариазаргы анатуралтэ аарыхра амоацгараз *иѝекаара* атахын. Аарыхра еснагь *еицаарыхроуп*, еснагь ацэатэ *кооперациоуп*. Ишѝеѝекааз уи ацсуаа рыюныцка?

Рацхья иргыланы аракагы иазгэатэуп ацсабара ирнатоз алшаракэа. Ацсны атерритория мацын, аха ирацэан арака, хыхь ишиххэахыоу еипш, абиеуеуеипшымакэа, арелиефтэ чыдаракэа. Иаагозар, арелиеф, иахгэалахаршэап хыхь иазгэахтахыоу азнакэа хца: *акьякьяра*, *аѝаоара*, *ашьхара*. Абас иахшар алшоит ациаакэагы, ацстэкэагы. Икоуп ацлакэа (ахьяца, асубтропикатэ) акьякьяраѝы ибзианы изызхауа, аха аѝаоара, иахаразакгы ашьхара, знымаало. Икоуп ашьхара знало (ацаацла уб.иц.), аха акьякьяраѝ иззымхауа. Икоуп жэлак иатэу ацлакэа, изызхауа акьякьяраѝгы, аѝаоараѝгы, ашьхара-ацстакэа рѝгы (ахья уб.иц.). Аха урт рызхашья еипшзам. Акьякьяракынтэ ашьхарахь ххалацыпхэаза урт роура иагхоит.

Абас ишон ацсаатэкэагы. Иаагозар, ашьха уарбажэ, ма ашьха кацкац. Урт ахыпхэоз, «онатас» ирымаз ашьха кацэаракэа ракэын. «Рыюната» акэша-мыкэша акэын иахышэарыцозгы, рцацэа ахыхыруазгы, аха нхарта тыпс иалхны ирымаз рыцсахзомызт. Ашьха кацэаракэа рѝы «анхара-анцыра» дара ирзымариан, избанзар иашьцылахьан. Урт ирымаз афизиологиатэ органкэа (абла, алымха, апышэ, ашьапхыц, амцэжэоакэа, ирыкэыз ахэы, ажэак ала иазлаказ зегы иахынхоз атып иашьашэалан «ишьакэыргылан».

Аѝаоарагь иаман ахатэы «ацшэмацэа» (ахышь, ахышыцба уб.иц.). Уртгы ртып рыцсахзомызт, ашьхарахь ицазомызт – уатэи ацшэмацэа инарышьтзомызт. Абнаѝ ироуаз рхатэы афатэ анрыгхалакь, аонатэ цсаатэкэа «реишэарыцара» реазыркуан, аха дара рзы уи шэартан. Артгы иалхны ирымаз ахаракыратэ зона ахэаакэа еиларгазомызт.

Иара абас «еиѝекаан» акьякьяраѝы иказ ацсаатэкэа (ардэына, абнакэты, ацыблыкь уб.иц.) рыцстазаарагы. «Шэарыцарахэа» урт ашьха ицазомызт, дара иртахыз афатэ «иахынхоз» атыпэѝ ирыцшаартэ икан. Аратэи ацсабара иашьашэалан акэын ишеиѝекааз дара ирымаз аорганкэагы. Чарахэа ашьхака цара дара рзыхэа иагьуадаоын, иагьшэартан. Ацсабарей дареи арака ихеибартэауан.

Иазгэатэуп иара убасгы: ацсаатэкэа ехыршоз арака адгыл мацара акэзамызт. Урт еихыршон иара убасгы *иахыпгыруаз*, «*иахышэарыцоз*», дгыли жэоани ирыбжыз атерриториягы. Доусы итерритория, изона иара ихьчар акэын. Абра икоу ахэаакэа еимакны ацсаатэкэагь «аконфликт» анрыбжыало ыкоуп.

Зонала ишоит ашәарахқәагы. Акъақьарафы инхо-инцуа иреиуоуп: абгахәычы, аашышь, ажъа уб.иц. Урт рхыхъчара, рыхныкәгара арака иаҳа ирзыманшәалоуп, иахынхо атыпгы рыцсахзом.

Афәоара нхартас ирымоуп ақәыцъма, абга уб.иц. Амала уака рыфатә мацхар, «шәарыцарахәа» ақькьарахъ, иаҳа афатә ахыкоу иаауеит, аха пхъарахәа дара ртыц ахъ ихынхәеит. Уи моу рыцхарак иақәшәан рзона (ртыц) рыцсахыргы, зегъ дара роуп рынхартахъ ахынхәра иашьталоит.

Урт рнаос ацста «инхоит» амшә, абнахәа, абнацгәы уб.иц. Зда царта амам ашьха ҳаракырақәа рфы рхы ныкәыргоит абґацъма, ашьабыста уб.иц. Уртгы ртыц рыцсахзом, асы илбаанамцозар.

Ацснитәи ацсабара ҳаракырала ашара абсолюттә цакы амазам, аха иагъхытхәаазам. Ацснитәи атерритория аццаара ҳаракырала азнеира – ифыцу пшьгаразам. Анаукафы, хаґала аекологияфы, агеографияфы, уи шыақәгылахъеит. Уи моу ацсабаратцааоцәа арака иазгәартә азнақәа рхыпхъазара ицегъ еихауп. Аха ҳара хцәажәара хықәкыс, насгы жанрс иамоу азгәатаны иқәнаганы ихапхъазеит ацснитәи ацсабара ахафсахъа аарцшра мацк иадамзаргы иаҳа ирмарианы азнеира.

Хыхъ иазгәахґаз азнақәа ирыбжъазам хысшьа змам ахәаақәа. Арт ахәаақәа иахынцәоии иахъалагоии дыргақәак рыла цьаргы иарбазам. Аха ашьхарафы ациааи ацстәқәеи «рхымәапґашъа» илапшықәцаны ханахәапшуа, ихамбар залшом ара икоу аиуеипшымрақәа. Хара изцатәузеи афәрпштәқәа рзыхәа: хрышьклапшып дара аонатә цстәқәагы. Урт «рхы шымоапырго» ақьақьарафы ашьхарафы еипшзам. Иаагозар ацъмақәа: урт аоны ианыкоу (ақьақьарафы) ихәмаруеит, еицәхасуеит, еисуеит, тәыоала ипибашәоит, аха ашьхарафы? Арака иаадырцшуа алеишәа, абжъаацны ирымоу еипшзам. Иаххәап, акацәара ианафысуа, урт амоа рибатәоит, амоа атбаара ирнаґо ала еишьтагылоуп, рныкәашәа еиқәшәоит, аханы ицо ацәцәа бжы раҳауазароуп, атәоақәагы рбозароуп.

Мамзаргы иаагап ажәқәа. Ақьақьарафы (ажәгәаратрафы) урт аныпхъо, ишабалакъ итәоит, доусы иара иаґаху атыц алнахуеит. Ашьхарафы? Арака ишабалакъ итәазом. Ажәгәаратра аоныцка иаакәыршаны ацә гәғәақәа тәоит, урт рааос агәґахы ажә дуқәа, зегъ рыгәґа итәоит ақаблақәа. Ашьхарафы аонатә цстәқәагы мыцхәы ирныруан ашәартара. Уи ирыднаґон даеак ала әеиәқара.

Дызустадаз ажәйтәтәи ацсуа? Дынхаоу деибашьоу? Ацсабараф иказ аиуеипшымрақәа, аструктуратә еиәкаара иныпшуан, хәарас иаґахузеи, ауаогы. Ианыпшуан уи ихәыцшьа, ихымәапґашъа, инхашъа-инцышьа, еиәикаауаз асоциалтә инфраструктура, анхамәатә, цстазаара. Аракагъ, анхамәатә цстазаарафгы, икан аиуеипшымрақәа. Урт хыхъ иазгәахґаз ацсабаратә еиуеипшымрақәа ишрымадоу уаоы имбар залшом. Уи иаҳа ауаоы илапш ицашәоит Ацсны атерритория *ақьақьарала* (горизонтально) иара убасгы *аҳаракырала* (вертикально) данахәапшуа. Ацсны ишьақәгылаз асоциалтә территория шон къақьаралагы (абжыуаа, бзыґаа, гәмаа, цабалаа, далаа уб.иц.), ҳаракыралагы (агауаа, афәоуаа, ашьхауаа). Урт зегъы ирыман рхатәы хдырра «Хара». Иаагозар, абжыуаа ирыман рхатәы «Хара», ус акәын Ацсны амрагыларахътәи атерриторияфы инхоз ацсуаа рхы ишашьґаз. Насгы урт абжыуаа хәа изыпхъазоз дара рымацара ракәмызт. Ус ирыпхъазон урт

(абжьыуаа) абзыцкэагы, гэймаагы убас егырт ацсуа субетноскэа зегы. Дара абжьыуаа агырт ацсуа субетноскэа «Дара» хэакэын ишышьтаз. Аха иарбанзаалак асубетнос еиднакылоз ацсуаа рхы «Хара» хэакын ишашьтаз, агырт зегы - «Дара» хэа ирышьтан.

Аха ашьхатэ территорияфы инхо ажэлар, ус анакэха, ацсуаагы, «Хара» - «Дара» хэа реыршоит, хыхь ишазгэатоу еицш, харакыралагы. Иаагозар, ага инхо ацсуаа рхы иашьтоуп «Хара» хэа, агырт афаараф, ма ашьхараф инхо ацсуаа ирышьтоуп «Дара» хэа. Дара афааа уаагы ирымоуп рхатэы хдырра «Хара», агырт, иаагозар, агауаа «Дара» хэа ирышьтоуп. Сгэанала, абри иаха лабфаба ианарпшуеит ацсабара ауааы ихдырра ишаныцшуа.

Ари иаанагазом ацсуаа ирзеицшу, азэны еидызыкылоз ахдырра «Хара» рымазамызт хэа. Урт зегы «Хара» хэа анырхэоз дара иреицшымыз («Дара»), даае жэларык ирефарцшны рхы ианахэацшуаз акэын. Аха дара рхы ианахэацшуаз ари адихотомиа («Хара» -«Дара») рхы иадырхэон. Ари ааыза апрактика ажэларкэа зегы ркны иахпылоит. Уи машэырны икамлазеит. Жэларык еиднакыло ауаа зегы еицшны изыкалазом. Урт гэыц-гэыцла реыршоит. Асоциалтэ иерархиафы гэыцк ианнакылоит еихау атыц, агы агэыц – еицоу, цюуки амал рымоуп, даае цюуки уи рымазам уб.иц. Ауаа социалла реикарамра аныцшуеит рыхдырра, рхэыцшыа, рхымоацгашыа. Ицэырцуеит уи рбызшэафы, реизыкэаашыафы, рдунеихэацшышыафы. Хэарас иатахузеи, жэларык рыоныцка икоу асоциалтэ еиуеицшымакэа ирымоуп адеструктивтэ потенциал, аха урт ирымоуп иара убасгы аконструктивтэ лшаракэа. Аус злоу арака абарт алшаракэа ажэлар рхы ишадырхэоуп.

Ахаракырала ацсабара иамаз арака ачыдаракэа аныцшит анхамоагы, хатала, аарыхрагы. Агафы инхоз ацсуаа иахарак адгыл икэаарыхуан: иаадрыхуан арыц (ацш, ахэз, акэыд, амахэыда, уб. иц.), ирыман зыхкы рацэаз аутрагы, абахча, азахэа, аха ажь афаарахь еицш икаломызт. Арахэ рахынтэ иахарак ирзаныз ашыамакакэын, иара убасгы аеы, ахэа. Ацсаса рхыцхызара арака иаха имацын. Аонатэ цсаатэ рахынтэ ирзанын акэты, ашэышэи, акэата, акыз уб.иц.

Афаарахь изкэаарыхуаз адгыл иаха имацын. Насгы арака адгыл иаха ацхыраара атахын акэа иахьзэзэоз акнытэ. Имацын итаргалоз афаарагы, аха уи дара ирызхон. Амала хыхь зызбахэ ххэаз арыц хккэа афаарахьгы икалон. Ирыман арахэ, иахаразак, ацсаса, избанзар уи афаара иаха иаманшэалан, афатэгы мацымкэан иаман. Иаадрыхуан аутрагы, абахча, азахэа, иларцон абамбагы. Ажь арахь иаха еигыны ишэуан, итартэоз аагы иубартэ еицш егын. Иаха итбааны ахархэара аман ашьхымзаазара, ашэарыцара, абналых уб.иц.

Ацсуаа нхон афаара анаосгы, ашьхакэа рзааигэара, ахэцакэа регы. Арака изкэаарыхуаз адгыл ицегы имацын, насгы иуадааын уи аус адулара, аха, хэарас иатахузеи, ирымаз рхы иадрхэон. Афаара итаргалоз даараза имацын, аха уи дара реаларыгзон. Арыц лых анырзымхалакь, аитныцсахлара рхы иадырхэон. Ахшлыхи акэацлыхи рыла мыцхэгы ибеиан, избанзар иацымкэа ирыман ацсаса, ашьхымза. Ашэарыцарагы ианашьтуаз арака мацзамызт. Ажэак ала, икан ацсуаа ашьхарафы анхара-анцыра иашьцылахыз; урт рыфатэ мацзаргы, уи дара реаларыгзон, насгы рхыхьчара рзымариан. Уарлашэарламзар нхарахэа даае зонак ахь ииасзомызт.

Абра иазгәахтаз аҳаракыратә зонақәа рахьынтә аңсуаа ахьынхоз иаҳарак ағаарахь (аҳаракырақәа, ахәқәа) акәын. Амшын аңшахәахьы анхара уиакара иашьтамызт, избанзар арака азбаарақәа рацәан, аҳауа кәыкын, ачымазарақәа фкын, насгы ахыхчара удааын. Иуадааын анхара ашьха кацәарақәа, ақәаңа-ғаңарақәа, ацәхәырақәа рәы. Цоуп, аңсуа уртгы ихы иаирхәон (ашәарыцара, аңхын арахә рырхәра уб. ит.). Аңсуа игәы рахатны дахьынхоз, иатах исхәоит, ағаарақәа рәакәын. Арака ацәаакыра дацәыхьчан, аңша асуан, аҳауа цқан, ахыхчара изымариан, изхарагы ааирыхуан.

Тәурыхла Аңсны ишьақәгылаз анхамәатә цстазаара, ишаабо еиңш, иаман *аграртә* хырхарта. Уи аоныцка икан еиуеиңшымыз анаплакқәа (отрасли). Урт рахьынтә ихадаз, даәа зныкгы иазгәастәоит, *адгьыл ақәаарыхрей арахә раазарей* ракәын. Адгьыл ақәаарыхра инатоз зегьы ирыцкын арыц (ахәыз, аңш уб.ит.). Арыц инатон ауааы иорганизм зегь реиха иатахыз аелементқәа (*агәыхә*), иара арахә ирфашаз, иаҳаразакгы азынраз, акашәагы. Арахә ркынтәи иоуан ахшлыхи акәацлыхи (*ацыфа*), иара убас ашьапымаәеи ацәамаәеи злихуаз амаәтарқәагы. Афатәи ацәамаәеи анигымха ауааы – уи дыңсзом. Хәарас иатахузеи, агьырт анхамәатә наплакқәа иаарышьтуазгы акрацанакуан аңсуа ицстазаарафәы. Аха урт зегьы цыраагзан, хартәааган. Аңсуагы дашьтан ифатә хкырацәала ирхиазар, аха абыстәи, ақәыди, ахшлыхи, акәацлыхи рыда цсыхәа имазамызт. Абриоуп, сгәанала, хыхь епиграфс иаагоугы иахәо.

Хәарас иатахузеи, аграртә нхамәа аиңкаарей амаәаңгарей ус имариамызт, иаҳаразакгы ашьхарафәы. Аха ихеиқәырхаразы даәа маакгы имазамызт аңсуа. Аграртә, хатала иаагозхар, адгьыл, ықәаарыхраан ауааы иоуа аәара аңсабаратә цәыртқәа (аарәара, азысаамта уб.ит.) мыцхәы ирхьыңшын. Урт заа разгәатара, мамзаргы иаарго аңхаста аәацәыхьчара – ауааы имч ақәхомызт. Илаңшықәцаны дашьклаңшлар акәын уи аамта аңсабараф ацашьа. Аңсабара иара ишитәхыз еиңш арееира имч ақәхомызт, ағагыларагы изыгәыгыуамызт. Зегь зымчу хәа уи иибоз аңсабаракәын. Ихы еқәирхарц азы ауааы – аңсабара данаалар, бзиа ибар, деичахар, дамцахырхәар, инцәеитәыр акәын! Даәа маак имаамызт аңсуа. Уи аныңшуеит ибызшәагы. Иара атоурыхтә анналқәагы ирныңшуеит анкьа аңсуаа «ацлақәа ишрейхьрхәоз». Ақьырсиантә аамта анааизгы аңьар ацла ихшьнакәын аңсуаа Анцәа Ду ишиашьапкуаз. Имачума арт афактқәа ирхәо? Аха хәиасып хтемахь!

Хыхь иарбоу азнақәа ркны инхоз ауаа ааидкылан ханрыхәаңшуа, ицәыртәуеит даәа закәанеизшәаракгы: ага инаркны ашьхақәа рахь ххалацыңхьаза ауааы ифатә (рацион) есаaira иагхоит, имаңхон уи ахкқәа, аха уи иахкьаны игәабзиара иагхазомызт, имчқәагы каңсазомызт. Ақәра рацәа нызцуаз ашьхарахь иаҳа ирацәан, агахь ааста. Мамзаргы ашьхақәа инадыркны агака хәааххар, иаабоит ауааы ишәагаа есаaira ишацло. Зышәагаа дуу ауааы ицәуадаоп аеықәтәара, ақәаңа-ғаңарафәы аныкәара. Ашьхарафәы ауааы имыцхәу ажьы иқәзам, амала имоу ацәеи-жьи зегьы иара итәызароуп. Уи арака иаҳа дласызароуп, деилкьазароуп, длах-фыхзароуп. Иара убас аәаңсахуан ауааы иныкәашьагы, игылашьагы. Даәак ала иаххәозар, арака имәаңысуаз аңсабаратә еволиуциатә процесқәа ауаагы дрылахәын. Даәак алагь калашьа амазамызт. Ус анакәха, иара аңсабарагы алахәын арака имәаңысуаз антропологиатә процесс - аңсуа иңеи-тыңш ашьақәгылара.

Ашьхарафьы аҗсуаа еиҗыркааз анхамоа ҳанахцәажәо, иазгәатәтәуп иара убасгыи урт реиланхашья. Хәарас иаҗахузеи, урт ишабалакь еиланхомызт. Аракагыи аҗсабара ирнаҗоз алшарақәа аныҗшуеит урт ишьақәдыргылоз аиланхаратә система. Ашьхарақәа рәи анхаразы ақалақьтә форма ааста ақытатә форма иаҗа имариан, иманшәалан. Хыҗхьазарала имачу асоциалтә гәиҗ аиҗкаареи, анапхгареи арака иаҗа имариан, анхамоатә җстазаарафьгыи иаҗа лҗшәа аман. Хыҗхьазарала имачу асоциалтә гәиҗ иамоу апотенциал ауп иара кавказтәи аетносгыи мчыс иамаз.

Ғаҗхья иазгәахҗап: ақытатә формала аиланхара иаман ахатәи система. Ари асистема шьяқәыргылан: акы – аҗсабара (арелиеф, азы, аҗиаа, адгьыл уб.итҗ.) иашьашәалан, җбагыи – анхамоаз, инартбаан иаххәозар, асоциалтә җстазаараз иманшәалан. Асистема еиднакылон еиуеиҗшымыз аструктурақәа. Урт рахьынтә ихадақәаз ируакын *аҗаацәара* (аонаҗа).

Аҗаацәарахәа хзышьтоу арака – хыҗхьазарала имачу. аха зегь реиҗа еилацәан иҗкоу, *бзиабарала*, *гәибылрала* еиҗкаау социалтә микрогәиҗуп. Аҗаацәара иалахәыи зышьҗаз, интересқәас, хықәкыс ирымаз *акакәи*. Урт хаз гәиҗк акны реилазаа җацҗгәиыс иамаз, еиҗа амч змаз *аматериалтә* интересқәа ракәзамызт - *адоухатә* интересқәа ракәи. Ажәлар рыҗказаарафьы аҗаацәара иааннакылоз аҗыҗ, имоаҗнагоз амиссия моаҗызго даәа структуратә элементк асоциалтә сиситемаф иказамызт. Уи иабзоураны тоурыхлагь анарха аман. Иахья макьанагь ауаотәоса деиқәырханы даазго амчқәа зегьи ирыцкуп аҗаацәара. Уи алахәуп, хәарас иаҗахузеи, анхамоатә, иахаразакгыи, ақыҗанхамоатә процессыгыи.

Еиуеиҗшымыз авариацияқәа шыҗказгыи, иаидкылан иаагозар аҗсуа аҗаацәара шьяқәгылан хаҗеи-пҗхәиыс, ахшареи, андуи, абдуи рыла. Урт хазы инхон, ирыман рхатәи адгьыл, анхара, арахә-ашәахә уб.итҗ. Рыдгьыл җахкаан, иқәаадрыхуаз дара иртәи. Рынхара рынҗыра, адгьылгыи налаҗаны, иаархәомызт иагырҗиуамызт. Уи абиҗарак акынтәи даәа абиҗарак ахь ииасуан. Амала иалшон аҗаацәара хҗәаны нхарахәа даәа җыҗк ахь ииасыр.

Аҗаацәара имоаҗнагоз асоциалтә функцияқәа рацәан аҗсуаа рәгыи. Урт ируакын, хыхь ишазгәатоу еиҗш, аарыхра. Аҗаацәаратә аарыхра алҗшәа бзиан аман, избанзар уи иалахәыи ибзиан еилыркаауан аарыхрада бзазара шыҗкамло. Иаадрыхуаз акәи ирфозгыи. Аарыхрада арака хныкәгашья ыказамызт. Ари иара аҗстазааратә практика лабәаба иднарбон. Насыи иуадаозамызт дара рзы технологиас рхы иадырхәозгыи аилкаара. Ибзиан елыркаауан аарыхрафьы доусы ирольгыи. Уи традициала иаауан, социалтә җышәала ишьақәрыҗәған.

Аҗаацәара имоаҗнагоз арольқәа җ-баны еихшан: адәахьтә уси – «ахаҗа иус», аоныҗкатә уси – «аҗхәиыс лус» (В.Бигәаа). Адәахьтәи аус, аус хьанҗақәа хәа иҗхьазаз (аҗаацәа рыхьз ахьчара, ашәарҗадара, адгьыл ақәаарыхра, арахә раазара, ашәарыҗара уб.итҗ.), назыгзоз аҗаацәара иахагылаз аҗшәма-хаҗа икәи. Уи дахьыкамыз аҗаацәарафьы, «ахаҗа ус» моаҗигон қәрала ишьҗанеиуаз ахаҗа. Иалшон адәахьтәи аусқәа рымоаҗгара дахагылар аонаҗа напхгара азтоз аҗхәиысгыи.

Аҗшәма-пҗхәиыс лнапаҗака иҗкан аоныҗкатә, иаҗа имариаз хәа иҗхьазаз, аусқәа. Урт иреиуан: аонаҗа аилыргара, афатә аҗаҗара, аонатә җсаатәи аҗстәқәеи раазара, ауҗраҗых аарыхра уб.итҗ. Хаҗеи-пҗхәиыс җырхәала еибырымхәозаргыи, наҗ-ааҗ еизыразын, елибакааун: ахаҗа идыруан иҗхәиыс дызәиыс, аҗхәиысгыи

илдыруан лхаца дызёыз. Ахаца илшон ицёрымгакёа аоныцкәтә усқәа рерылархәра, иара убас ацхёысгы илылшон «ахаца ус» аеалархәра. Уи моу илылшон ацхёыс ахаца маҗәа лышәцаны аҗа, ақёылао диҗагыларгы, лшыа лургы. Амала иазгәатәуп арака: анапхгара азтоз аҗаацәара, уи ахыызгы-ахымызгы зызқәа иқёыз *азёы иакёын*. Ари ароль наигзон қәрала аҗаацәарафёи иреихабыз ацшәма хаца, уи даныкәмыз – ишьтәнеиуаз ахаца, ма ацшәма пхёыс.

Хәарас иаҗахузеи, аарыхратә процесс иалахёыз хаҗеи-пхёыси рымацара ракёмызт. Аҗаацәаракнытә уи иалахёын аус ушыа здыруаз, изылшоз зегы. Аарыхрафёи аҗаацәара имоацнагоз «ахаца уси» «ацхёыс уси» хәа реихшара иахыа макыанагы иахдылоит, иахаразакгы ацсуа ақыҗақәа рёи. Аарыхра мацара акёмызт аҗаацәара зызкыз, аха уи хәпхыака хәзаатгылап. Уажәазы хтемахы хәиасып.

Ишҗеиҗекааз иара аарыхра? Иазгәатәуп арака: аҗаацәа ахыинхози иахыаарыхуази иалкааз тыпк аоныцкәе акёын. Ари атып ахәаакәа еилкаан дара аҗаацәа рзеицш агёылацәа рзгы. Уи алхраан зегы ирыцкын азырыжәтә, арелиеф, адгыл ахәтабзиара, абна. Абри атып афёи аҗаацәара ишыақәдыргылон рхатәи анхамоатә инфраструктура. Уи иацанакуан: аҗаацәа зыоназ ахыбра (ахыбрақәа), уи ацхыа икан иҗахкааны ашҗа, ахыбра ашьҗахы - ацхыраагзатә ргыларақәа (арахә рыҗра, аца, акёытцара, ашьхымзәҗра уб.иц.), ауҗра, ахкаара. Аҗаацәара ирыдкылан ирыман иара убасгы абна. Уи асанитартә ус адырулон, азхара иацхраауан. Аҗаацәара иацырцоз амикроинфраструктура ахычарагы дара ируалын. Урт ирҗахыз, зәа цсыхәа рымамыз анагзара урла-шәарламзар дара рымч ақәхон. Ирҗахызи ирылшози еиқәшәон. Ирылымшоз иашыҗазамызт. Ирылшози ирымази дара ирызхон (самодостаточность). Уи ахыхы реазцёылх акагы иашыҗазамызт.

Хәарас иаҗахузеи, аҗаацәара рхала икәмызт. Урт ирыман агёылацәа, ауацәа, атынхацәа. Аиуара-атынхара шыҗрала ишыақәгылан, айгёылаара – территорияла. Урт нак-аак ирыбжыан айёцаара, айбабара, айдгылара, айцхыраара, иахаразакгы айгёылацәа рыоныцкәа. Урт лассы-лассы еицхыраауан абзарафёи, ацёгырафёи, абзиарафёи, аарыхрафёи, избанзар иаагәаны еицынхон, аха уарла-шәарламзар еидынхалазомызт. Арака, ақыҗа атерриторияфёи, аонаҗақәа, абас ухәар ауазар, цсакёоуп (дисперсия), еикёгоуп, фыҗра бжык ахыназо акара рыбжыоуп. Ас иахыекәгаз иахәагы иацхраауан урт реиёцаара, реибабара. Иаххәап, аҗаацәарафёи дыкәмзар ацәагәара, амёыпқара уб.иц. ихыанҗоу аусқәа зылшо ахаца, уи нарыгзон агёылаара инхоз ахацәа. Урт рзы ихымыздын ацхёыс еиба дцәагәозар, ма абнафёи амёи цылкозар азынра азыхәа. Мамзаргы, аонаҗафёи ихала дынхар калон зхы амацура зцёыудаоыз абырг Уи имац аура, ихылацшра (ифатә, ишәцатәи, июны айлыргара уб.иц.) иахәцгылар акёын еибарцшны агёыла хәсақәа. Дара рзы ихымыздын ус еицш икоу абырг ацхёыс лнапы игхар.

Еицхыраауан агёылацәа лацараан, рашәараан, җагалараан, ажәак ала, аус хыанҗақәа рымоацгараан. Еицхыраауан урт хәыда-цсада. Икан еиланы ианеицаарыхуазгы, арахә ашьха ианкарцозгы. Коллективла аусеицура ацсуаа ирыцәтәымзамызт, уи инартбааны рхы иадырхәон. Арака «аус ауан» *аобшьчына* (ақыҗа) хәа уажә аабыкыанза изышыҗаз аинститут. Аобшьчынагы оныцкәала ишон: *ацуҗа, ахабла* (Г.А.Дзидзария) хәа. Уи еиднакылоз ауаа еизааигәан, ласы-лассы еиёцаауан, еихә еилацәан икан. Аобшьчына иалахёыз рхала рхы анапхгара

артон, анхамоатә усеицура дара еиҕыркаауан, ирыцкны ирымаз атерриторияггы дара ахылапшуан. Тауади аамыстеи рымчра шыақәгылаанза аобшьчына акөын амчра змаз. Тауади аамыстеи рымчра анышыақәгыла ашытаһыггы акыр аамта абшьчына аус ауан. Уи аоныцка ишыақәыргылаз аидгылара, аицхыраара, аицаарыхра ирыбзоураны оһаҕаҕыҕаза ирыман рхы азланыкөыргашаз амал. Хәарас иаҕахузеи, аобшьчына иаланхоз малла зегь еицшымызт. Икан амал бзианы измазггы, аха икан иҕарызггы. Амала, урт малла реицшымра, мамзарггы социалла реикарамра иаахтны аиҕагылахь инаргомызт. Асоциалтә цстазаара ицөырнагоз ауадаорақәа азларызбашаз амеханимқәаггы рыман. Насггы арака амал уи акара ахә ҳаракны иршьомызт. Амал аимакра хьмызгуп хәа ирыцхьазон.

Анхамоатә цстазаарае ацсуа имоаҕигоз ароль мацарала уи исоциалтә хаҕсахьа ихартәааны иахзаарцшзом. Цоуп, уи дынхаоын, даарыхоын, аха иара убасггы *деибашьоын*, избанзар ихы ихьчар акөын ақәылао иҕаҕа. Ихы адагь ласы-лассы ихьчалар акөын итаацәа, игәылацәа, ихабла, иқыта, итөыла. Аибашью ироль анагзара ацсуа изыхәа иаха ҳаҕыр ақөын анхаоы ироль анагзара ааста. Ари зырцабыргуа афактқәа ируакыуп уи иееилахәашья: абзиараеҕы, ацәҕараеҕы, ажәлар реҕы данцөыртцуаз уи ишөыз аибашьоы имаҕәакөын. Имаҕәа архиараеҕы ихадоу атыц ааннакылон абцар. Уи еснагь иара икөнын, уарла-шәарламзар икын, мыцхөы дазәлымхан. Уахынла даныцәазггы иабцар ихчы иацан. Ацсуа иабцар цара ицәахзомызт, уаарас хәаггы даәазөы ииҕазомызт. Имхырҕаеҕы аус аниуазггы иабцар ааигәа, лассы инапы ахьыназоз, иман. Ус иаҕын кавказтәи ажәларқәа зегь ркны.

Ацсуаа рыоныцка хазы еиҕаамызт атөыла ахьчараз абцар иацагылаз ар (регулярная армия). Уи афункциа назызгоз иара анхаоы иакөын. Аибашья калар, уи иеалаирхәуан дарбанзаалакь, зхы иақөитыз, абцар аныкөгара азин змаз анхаоы. Уи еснагь дазхиан аибашьцәа ргөыц алалара. Иара аибашьцәа ргөыц аиҕаарагь уадаозамызт, рацәакггы иадхаломызт, избанзар досу икаитцараны ихәҕаз ибзианы идырруан, ирласынггы иеекөиршөон. Атөыла ахьчара ахамыцгылара – хьмызг дуун ацсуа изыхәа. Уи ицәнарзуан ажәлар рыоныцка имаз асоциалтә статус. Даәа ганкахьала аибашьяеҕы афырхатцара аарцшра инаҕоз рацәан. Урт ирыцкын – *ахьыз*.

Ацсуа имоаҕигоз *ацстазаашьеи* (образ жизни), уи *ихөыцшьеи*, *идунеихөаҕшышьеи* (идунеиеилкаашья), хәарас иаҕахузеи, иузеилымхуа еимадан. Ацстазаара инарбон ацсабара дшахьыцшу, уи аҕаҕа иара дшымчыдоу. Абри алкаа аныцшуан уи ихөыцрагь, ихдыррагь. Уи иаха изымариан ацсабара ахәҕақәа ируакыз акеицш ихы ахөаҕшра. Ацсабара иакөытханы ихы иргыломызт. Иара дзышьҕаз ацсабара анааларакөын, уи азакөанқәа (ацкарақәа, анормақәа) рыла асоциалтә цстазаара аиҕаараакөын. Уи исубиективтә хдырра «Сара» иаман макьаназ аобиективтә казшья, ишытнамхыцызт автономтә статус (синкретизм). Ацсабара иецшымыз даәа субиективтә дунеик уи ихдырраеҕы имазамызт.

Абри аамтазы ацсуеи ацсабарей рыбжьара ишыақәгылеит ичыдаз *аизыказаашьятә модель*. Ари амодель аоныцка ацсабреи иарей нак-аак *еиҕагыламызт*: урт *еицхыраауан*, *ихеибартәауан*. Ацсуа ицстазаара мыцхөымызт ацсабара аказаараеҕы. Ацсабара ацстазаараеҕы уи ихы ишөа-иза, абыртцкал икылхны акөын ишымоаҕигоз; ацсабара дамыхөозар дацырхагазамызт, цхаста аитомызт. Ацсуа ацсабаразы цхырааоын, иухәар ауазар, «мацуоын». Мөы цкара

Ари ахшыюзцара иадгыланы акыр ишыақырцалеит ажэйтэтэи бырзентэылатэи анатурфилософцэагы. Урт пшь-элементк рэы иаанымфаскэа ицегь ацырцеит: *атом* (Демокрит), *апейрон* (Анаксимандр). Дара абарт аэлементкэа зегьы, ишаабо еипш, материалтэ (маҗашьартэ) цэыртцран. Иаагозар, азы (Фалес): уи хбоит, иаажэуеит, хэалахазэзэоит уб. иц. Аха Фалес иазлеихэоз ала, азы машэырла икалаз, ма акы иахылцыз цэыртцразам. Иароуп зегьы зхылцыз. Азы аҗсы җоуп, уи моу *амчхагы* (воля) амоуп. Амчха иамоу иабзоураны, азы иалшоит зегьы *рырфеиара* (творение). Азы арфеиаратэ мчы (амчха) амазарц азыхэа, Фалес игэаанагарала, уи *аҗсы җазароуп*. Азы аҗсы җамзар, уи адунеи арфеиара алшо изыкаломызт.

Амала иазгэататэуп: иара азы ахынтэиаауа, уи зхылцыз хэа Фалес акагы ихэазом. Азцаарагы ус ыкэйиргылазом, избанзар уи илцшэадоу ахэыцрахь («дурная бесконечность» хэа Хегель дзышьҗаз) дианагон. Анатурфилософцэа, иара Фалесгы днарылацаны, шхэыцуаз ала, аҗсабара аилкааразы иҗшаатэуп уи *алагамҗа* (начало). Алагамҗа хэа дара зышьҗаз – уи алагамҗахэа зегьы ирылагамҗоуп (начало всех начал), уи назаза иҗоуп, ииуам иҗсуам, абсолюттэ цэыртцоуп, акагы иахыпшым, иароуп зегьы зхыпшу, зегьы зхылцуа, аха иара ахаҗа – акагы иахыпшым, акагы иахылцзом.

Абас акэын ишеилыркаауаз агьыртэ амаҗашьаркэагы (*ахауа, адгыл, амца, атом, апейрон*) рфункциахэа. Дара амаҗашьаркэа еипшымызт, аха еипшын урт имсапыргоз аметодолгиатэ функцияхэа.

Арака иааҗшит иара ауаотэоса наҗ-натэ аахыс, ихы идыруа дкалеижьҗеи дзышьҗаз. Уи дашьҗан *ихыҗхэаам, иҗышэа иахыпшым, абсолюттэ дырра* ашыақыргылары, аҗсабара *шыкаҗкэоу* аилкаара. Аҗсабара шыкаҗкэоу еилкааны имазар ауаы, усқан иаха изымариахон иҗстазаарагы ицегь еиҗны аиҗкаара. Амифкэа зызкызгы абри аоыза (абсолюттэ) адырра ашыақыргылары акэын. Аха аҗоурыхтэ аамҗа цацыпхэаза, иҗон амифкэагы раамҗа, иааҗшуан иаха-иаха урт ркны *ахыҗхэаара* иааннакылоз аҗыҗ. Анатурфилософцэагы зышьҗаз амифологиатэ хэыцра ааныжыны иеыцу (арационалтэ) ахэыцрахь аиасракэын. Арационалтэ хэыцрала игэыгуан урт ирылшап хэа аҗсабара акагы иахымырпшыкэа, анцэагы даламырхэыкэа, иара ахаҗа шыкаҗкэоу аарпшра.

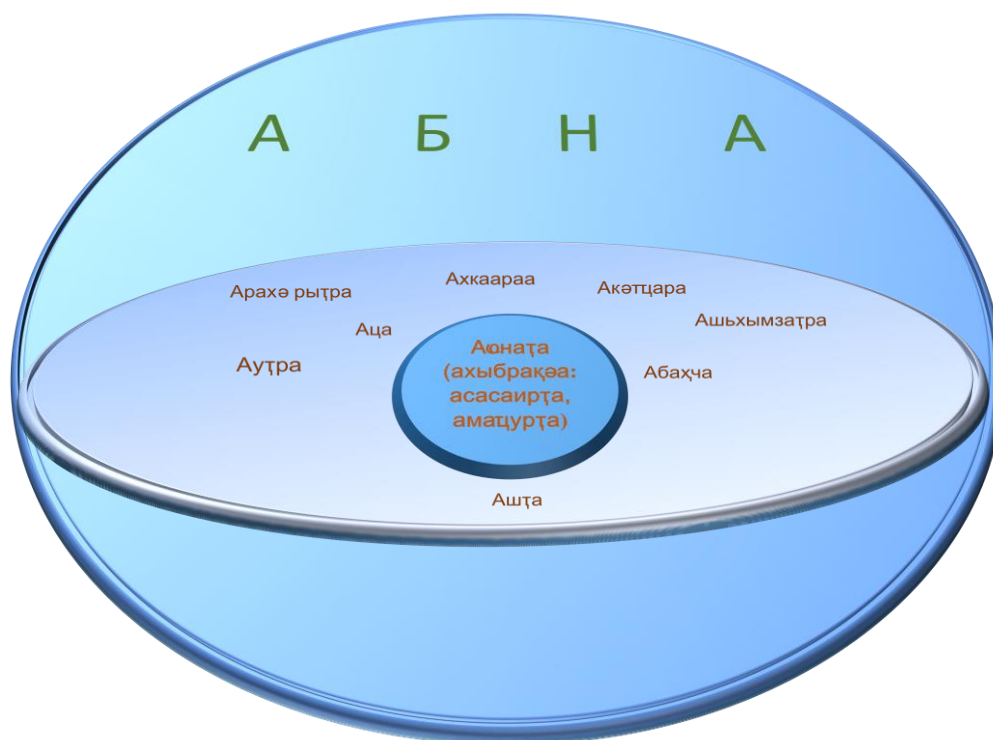
Аха анатурфилософцэагы ргэы ишаанагоз еипш амифологиатэ хэыцра изацэымцеит. Цоуп, амифтэ *фырхаҗа* иеадыргылеит урт *амаҗашьар*, аха уи *абсолюттэ лагамҗа* афункциахэа рынагзара алшарц азыхэа *аҗсы ахарцар акэхейт*. Иазгэататэуп арака: иҗшаамкэа абсолюттэ лагамҗа, адунеихэапшра (мировоззрение) ашыақыргылары уадаоуп. Имамкэа ауаотэоса адунехэапшра, ицэыуадаохон иҗстазаарагы аиҗкаара. Уи иҗстазаара анеиҗикаауа, имазарами дызхыпшыло цэара акы? Асоциалтэ пстазаарае еснагы ицэыртцуа абри апроблема аныпшуеит уи ихдырра, иахаразакгы, афилософияе, адинхаҗарае, аказарае уб.иц. Абри апроблемоуп аҗсуаагы рдунехэапшра ианыпшуа.

Иазгэататэуп арака даеакгы: ахэыцрагы иамоуп ахатэы пкара. Амаҗар даеакы иаеамырпшыкэа, еилкаашьа амазам. Ажэйтэан, анимизм аамҗа аан, аҗсабара эеаирпшуаз хэа ауаы имаз иара ихакэын. Иара дызлаказ – иалакоушэа ибон аҗсабарагы. Уи иахкыаны ауаотэса ихдырраеы аҗсабара ишьҗнахит амифологиатэ, антропоморфтэ хэсахьа. Даеа ганкахь ала иара ауаотэоса ихдыррагы ишьҗнахит *акосмогентэ* казшьа, избанзар уи ихдырра ианыпшуаз

акосмос (ақсабара) акөын. Хэарас иаҫахузеи, аригы анымпшыр ауамызт ақсуаагы рдунеихэапшра.

Даға зныкгы иацшыны иазгэахҫап: ақсуаа ахынхоз иҫаз ақсабаратэ ресурсқға рхы иамырхэакға, хеиқэырхашья рымазамызт. Аха урт аресурсқға еилымкаакғагы, хархэашья рымазамызт. Убри аан уртгы (аресурсқға) еилкаашья рымамызт, *рызнейшья* шьяқэмыргылакға. Урт реилкаараан ицэырымцыр амуит азеипштэ аметафизикатэ зцаарақғагы иахья уажэраанзагы ауаотэоса, ақсуаагы налацаны, ихдырра ағапхья иқэгылоу: *Изакеузеи иара ақсабара ахата? Изаке мчузеи уи ацэырцра зылшаз? Излыхузеи иара? Иамоума иара алагамҫеи анцэамҫеи? Имоаҫигозеи ақсабара аоныцкағ рольс ауаотэоса? Иамоузеи уи иҫазаара хшыюцакыс? Мчыс имоузеи ауааы ақсабара ағапхья? Мамзаргы И.Кант иажэакға рыла иаххэозар: Имоуозеи ауааы лшарас аилликаарағь? Иҫаицараны ихэтоузеи ауааы? Гэыгыртас имоузеи уи?* уб.иц.

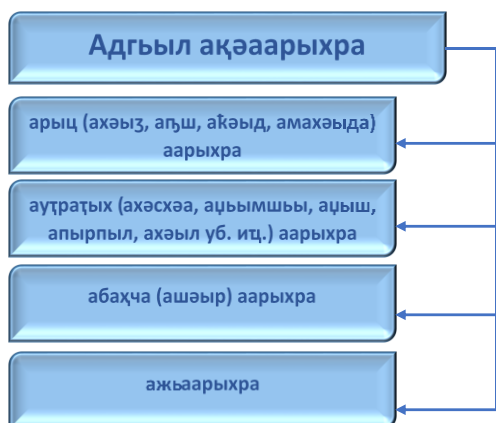
Арт азцаарақға аргама ицэыргазамызт ақсуаа рыхдыррағ ажэйтэ бырзенқға, аиндусқға уб.иц. абыратэ традиция змаз ажэларқға ркнеипш. Аха зегь дара роуп урт (азцаарақға) шеилыркаауаз ицэахшэакэзаргы аныпшит ақсуаагы рунеихэапшра.

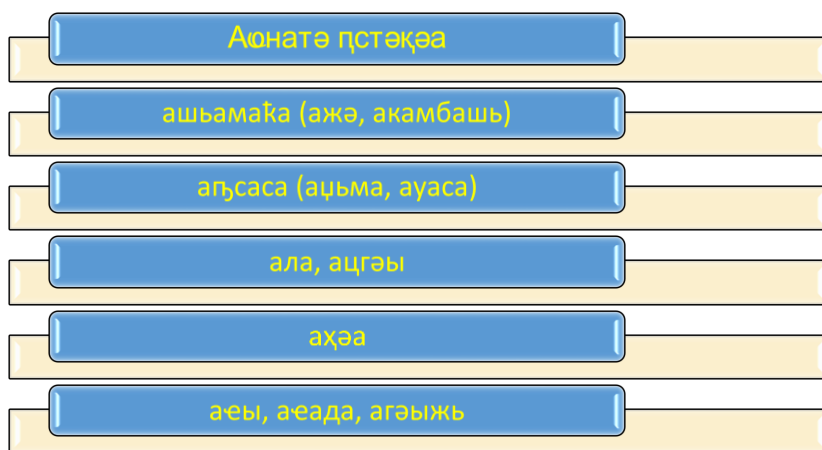
Асахьа 1. Анхарта аструктура

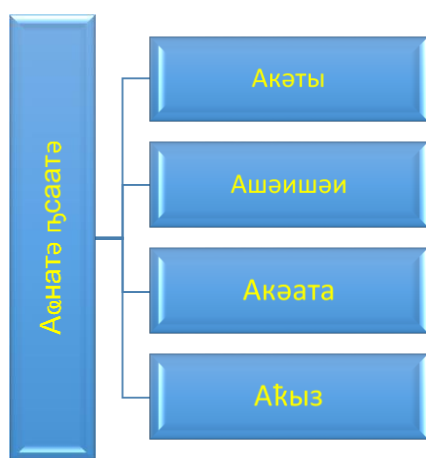
Асахыа 2

Асахыа 3

Асахья 4

Асахья 5